

MƏQALƏ

Maya Həsənli

Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin doktorantı

mayaaxundova93@gmail.com**153**

1 (16) 2020

Əziz Nesinin yaradıcılığında satirik nağıllar

Məhməd Nüsrət Əziz Nesin (1915-1995) yalnız türk ədəbiyyatında deyil, bütövlükdə dünya ədəbiyyatı tarixində ən məşhur gülüş ustalarından biridir. Öz satirik qələmini ədəbi növlərin hər üç sahəsində sınayan məhsuldar sənətkar iki minə yaxın hekayəsi ilə hekayə ustası ünvanına da sahib olmuşdur. Türk ədəbiyyatında ictimai tipli satirik ədəbi nümunələr XIX yüzilliyin sonları XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq yaranmağa başlasa da ilk dəfə Əziz Nesin bədii gülüşü öz yaradıcılığında əsas ifadə tərzinə çevirmiş, “gülüşü vasitə, düşünməyi isə əsas məqsəd” olaraq görmüşdür. Satirik yazıçı dünyanın 37 dilinə tərcümə olunmuş əsərlərində öz ölkəsindəki siyasi, ictimai, əxlaqi, eyni zamanda milli pozuntuları, cəmiyyətdəki qüsurları qələmə almış, nəticədə yarım yüzillikdən çox türk ədəbiyyatını zənginləşdirmiş, öz dövrünün “Molla Nəsrəddini” adlandırılmışdır. Əziz Nesin eyni zamanda türk ədəbiyyatına ilk dəfə foto-roman və nağıl üslubunda yazılmış hekayələri də gətirmişdir. Dünya ədəbi təcrübəsində nağıl yazmaq ənənəsi, o cümlədən, satirik nağıllar Əziz Nesindən əvvəl də mövcud olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, XIX yüzillikdə E.Hofman, V.Hauf kimi dünyaca məşhur alman yazıçıları ictimai qüsurları kəskin ifşa üsulu kimi satirik nağıla müraciət etmişlər.

Əziz Nesinə görə, nağıl janrı hekayələrə nisbətən insanları daha çox düşündürür. Bu cəhətinə görə də ədib nağılları daha üstün satirik “silah” hesab edir. “Mən xalq nağıllarında, rəvayətlərdə, lətifələrdə “sərt rejimə qarşı dirəniş” meyili gördüm... Nağıllarda davamlı bir mücərrədlik, alleqoriya və rəmzlər var. Buna görə də nağıllarda yenilik bitməz tükənməzdir. Hər yeni situasiyada başqa bir prizmadan baxıb dinləmək mümkündür. Nağılda zəhin işlətdirmək var, oxucunu məcbur etmə var. Buna görə də

bir neçə dəfə oxuna bilər və ya dinlənilə bilər. İçindəki alleqoriya getdikcə anlaşılmağa başlayar"¹⁷⁶. Digər tərəfdən yanaşdıqda isə nağıllarda gizlilik, ictimai-sosial və iqtisadi-siyasi qüsurları üstüörtülü şəkildə daha rahat tənqid etmək imkanı olur. Əziz Nesin "böyüklər üçün nağıllar" adlandırdığı bu əsərləri "Məmləkətin birində" (1958) və "Hoptrinam" (1960) kitablarında toplamışdır. Bəzi nağılları öz mənbəyini xalq nağıllarından, təmsillərdən, lətifələrdən, rəvayətlərdən almış olsa da, böyük əksəriyyəti xalq nağılı üslubunda yazılmış ədibin öz düşüncəsinin məhsulu olan yeni məzmunlu satiralardır. Əziz Nesin nağıllarında həm Qərb, həm də Şərq nağılları motivlərindən təsirlənmiş, müasir cəmiyyətdəki qüsurlar və nöqsanları nağıl yolu ilə xatırlatmışdır. Məsələn, "Qədim Romada yaşayan" biri satirası əsərin adından da aydın olduğu kimi antik Yunan-Roma əfsanələri üslubunda yazılmışdır. Obrazların adı isə satirik dillə verilmişdir: Qabaqus, Bibərus, Mərciməkus, Hesabianus kimi. Bu yolla satirik sənətkar fikirlərini daha örtülü, lakin bir o qədər də kəskin ifşa gücündə ifadə edə bilmişdir. Böyüklər üçün yazdığı nağılların satirik hekayələrdən daha qüvvətli tənqidi gücə malik olduğunu düşünmüşdür.

Ədib yalnız nağıl-hekayələrində deyil, dram əsərlərində də xalq nağılı süjetindən istifadə etmişdir. Qeyd edək ki, Əziz Nesinin "Pırtladan bal" nağılı əsasında yazdığı "Pırtlı nağıl" hekayəsi və uşaqlar üçün yazdığı eyniadlı birpərdəli dram əsəri də vardır. Əziz Nesin nağıllarının xalq nağıllarına xas olan ənənəvi müqəddiməyə əsaslanan satirik-yumoristik başlanğıcı (təkrəlmə) və sonluğu vardır. Xalq nağılları üçün ənənəvi olan "biri var idi, biri yox idi" müqəddimə formulu Əziz Nesinin satirik qələmində "bir yoxmuş, iki yoxmuş, üç yoxmuş...", "biri varmış, biri yoxmuş, bir gün varsa, beş gün yoxmuş. Heç bir şey yoxmuş, quyruq çoxmuş", "Kimində az olan kimində çoxmuş. Qarnı tox olanın gözü ac, gözü ac olanın qarnı toxmuş", yaxud da "bir varsa, min yoxmuş. Sənə varsa, mənə yoxmuş, mənə varsa ona yoxmuş" və b. bu kimi formalarda verilir. "Min bir gecə" nağıllarının təhkiyəsi üslubunda yazdığı nağıl-hekayələrini isə "raviyani xəbər və nəqliyani əsar və mühəddisəm ruzigar belə rəvayət edir ki..." formasında Şərq nağılçıları kimi başlayır. Satirik ədib nağıla başlamazdan əvvəl bəzən oxucularını xəbərdar edir ki, öz obrazları ilə qarşılaşa bilərlər: "Ad ada bənzər, yer yerə bənzər, ər ərə bənzər, kişi kişiyyə, dişi dişiyyə bənzər; Nağıl söylərik kimsə inciməyə! Dilimiz sürüşər, adınız keçər, kimsə küsməyə!" Göydən üç almanın yerə düşüb, qəhrəmanların yeyib yerə keçdiyi xalq nağılı sonluqları (türk xalq nağılları daha çox "onlar yetmiş muradına, biz də çıxmaq kəramətinə" kimi tamamlanır) Əziz Nesin satirasında "onlar çatmış muradına, biz də çıxmaq taxtaboşa" kimi kinayəli sonluqla əvəzlənir.

Öz xalqını inkişaf etmiş, yüksək nailiyyətlərə sahib, daha mədəni, eləcə də azad və demokratik şəraitdə yaşayan görməyi bir ziyalı kimi arzulayan, bütün yaradıcılığı boyu buna çalışan ədib "Danqır-dunqur", "İrəliləyək, yüksələk, qalxaq", "Əsnəyən insanlar ölkəsi", "Hoptrinam" kimi nağıl-hekayələrində inkişaf etmiş ölkələrə baxıb onlardan yeniliklər öyrənməyə çalışan insanların sonda necə gülünc vəziyyətə düşdüklerini satirik dillə ifşa edir. Məsələn, "Danqır-dunqur" (1960) satirasında başqa xalqların inkişafını, elmi nailiyyətlərini görüb özləri də yeni maşın (alət) hazırlamağa başlayan elmsiz və tənbel əhali tənqid edilir. "Danqır-dunqur" satirasında bilinməyən məmləkətin bilinməyən insanları əkin-biçinlə, maldarlıqla məşğul olub sakit həyat

yaşayırlar. Bir gün xəbər tuturlar ki, bilinən dünyanın bilinən məmləkətində daha rahat yaşayırlar, çünki onların motorlu maşınları var. Bilinməyənlər də bilinən dünya insanların istifadə etdiyi maşından özləri üçün hazırlamağa başlayırlar. Getdikcə daha çox həvəslənib bir az da böyüdürlər. Nəhəng dəmir maşın bütün əkin və otlaq sahələrini tutduğu üçün əvvəlki işləri ilə məşğul ola bilmirlər. Üstəlik, gecə-gündüz “danqır-dunqur” səs salaraq hamını narahat edir. Lakin inkişaf etdiklərini düşündükləri üçün sevinirlər. Vacib bir məsələ isə gözlərindən yayınmışdır ki, bilinən insanlar öz maşınlarından istifadə edirlər, əl əməyini maşınla əvəz ediblər. Bilinməyən insanlar isə buna diqqət yetirməyiblər.

Siyasi partiyalar arasındakı çəkişmələri, ikiüzlü və yaltaq partiya üzvlərini, səriş-təsiz hökumət nümayəndələrini, hakimiyyətə gəlmək üçün hər cür yalana və fırıldaqçılığa əl atan siyasətçiləri Əziz Nesin “Dayanın yurddaşlarım”, “Qarğaların seçdiyi padşah”, “Özünü tanımayan kral”, “Dünyanın ən böyük kralı və taxtabiti”, “Nişan alan eşşək”, “Sədrəzəm eşşək” kimi nağıl-hekayələrində satira atəşinə tutmuşdur.

Vergi sisteminin ədalətsiz prinsiplərlə işlədiyini, xalqı soyub-taladığını, rüşvətxorluğu tənqid etdiyi “Aslan payı”, “Bir çin hekayəsi”, “Mərhumun vəsiyyəti” kimi maraqlı nağıl-hekayələri də vardır. “Mərhumun vəsiyyəti” adlı nağıl-hekayəsi Əziz Nesinin azərbaycanlı oxucuları üçün xüsusilə maraq doğurur. Çünki böyük Azərbaycan satiriki, “köhnə dünyanın sonuncu, yeni dünyanın birinci şairi” Seyid Əzim Şirvaninin (1835-1888) “Hacı və molla əhvalatı” (“Köpəyə ehsan”) adlı mənzum satirası ilə eyni məzmunludur və hər iki əsərin əsas tənqid hədəfi rüşvətxorluq və riyakar din xadimləridir. Hər iki əsərdə iti vəfat edən sahib mollaya rüşvət verərək müsəlman adətləri ilə insan kimi iti dəfn etdirir. Molla ölünün it olduğunu öyrəndiyi zaman buna qarşı çıxıb günah əməl olduğunu desə də, rüşvət aldıqdan sonra ölmüş iti mədh edir. “Mərhumun vəsiyyəti”ndə molla Qasım əfəndinin ölmüş itinin - Qarabaşın ona 500 qızıl “vəsiyyət etdiyini” eşidincə: “...mərhumun vəsiyyətini yerinə yetirək. Böyük savabı vardır”, - deyir. S.Ə.Şirvani isə öz satirik nəzmi ilə rüşvətxor mollaı öz dili ilə daha kəskin ifşa edir. Belə ki, Bozların (hacının öləni it) mollaya 50 qoyun “vəsiyyəti” olduğunu öyrənib: “İt demə ol dəxi bizim birimiz, Belə ölmüşlərə fəda dirimiz”, - cavabını verir. Bu da onu göstərir ki, XIX yüzillikdə də S.Ə.Şirvanini narahat edən yalançı din xadimləri, rüşvətxor mollalar XX yüzilliyin ikinci yarısında mövcud olmuş və Əziz Nesinin tənqid obyektinə çevrilmişdir. Əlbəttə, iddia edə bilmərik ki, Əziz Nesin S.Ə.Şirvaninin adı çəkilən əsərini oxumuş, yaxud eşitmiş və bundan təsirlənərək nəsr variantını işləmişdir. Lakin S.Ə.Şirvaninin qədim bir Şərq nağılı və ya lətifədən iqtibas etdiyi, onun kimi də Əziz Nesinin həmin folklor nümunəsinə bələd olması fikri daha çox məntiqə uyğun gəlir.

Əziz Nesinin böyüklər üçün yazdığı nağıllarda alleqorik və sehrlı (fantastik) satiraları daha qüvvətli təsir bağışlayır. Heyvanlar haqqında olan xalq nağıllarının səciyyəvi cəhəti olan rəmzlər Əziz Nesinin hekayə-nağılları üçün də xarakterikdir. Məzlum və əzilən insanların timsalı kimi quzu və qoyun alleqorik obrazlarına üstünlük verir. “Bu başqa qurd nağılı” adlı satirasında hər gün incidilən, döyülən, gücü çatmayan işlər buyrulan quzu getdikcə öz əlamətlərini dəyişərək azgın bir qurd cildinə girir. Əziz Nesin bu hekayəsində göstərir ki, öz dəyərlərini itirmiş, vəhşiləşmiş cəmiyyətin yetişdirdiyi şəxsiyyət də insani keyfiyyətlərdən məhrum biri olacaqdır. Ustad sənətkar onu narahat edən bu problemi - “quzunun canavarlaşması”nı “Toros canavarı” adlı hekayəsində də satirik qələminin əsas tənqid obyektinə çevirmişdir. 1953-cü ildə

yazdığı adı çəkilən hekayəsini Əziz Nesin 1962-ci ildə pyes kimi işləmişdir. Əsərin qəhrəmanı Nuri Pakürək ailəsini çətinliklə dolandıran üzüyola və mülayim təbiətli birisidir. Yaşadıqları evin sahibi kirayə pulunu artırdığı zaman məhkəmə Nuri bəyin xeyrinə qərar çıxardır. Ev sahibi bundan qəzəblənərək “ucuz qiymətə” qalan kirayənişinlərini evdən çıxartmaq üçün başqa yollara əl atır. Bununla da, Pakürək ailəsinin qara günləri başlayır. Əziz Nesinin kinayəli gülüşü dövrünün sosial problemlərinin, işsizliyin, evsizliyin yaratdığı tragikomik vəziyyətlərə yönəlmişdi. Təəssübkeş ziyalı maddi imkansızlıq ucbatından tez-tez kirayə ev dəyişdirmək məcburiyyətində qalan türk insanını “öz ölkəsində köçəri” adlandıraraq belə xarakterizə edirdi: “Qədim zamanlarda Orta Asiyadan köç etmişik; yüzillərlə üç qitə üstündə köçəriliyimiz davam edib, geniş köç sahəimiz olub. Sonra ilişib qalmış q dar bir yerə... O dar yerə də yerləşə bilməmişik, yenə köçəriyik. Türk xalqı öz yurdunda yenə də köçəridir.”¹⁷⁷ Ədib kirayənişin yaşamaq məcburiyyətində qalan, ev sahibi olmağa çalışıb maddi gücü çatmayan insanların həyat şəraitini təsvir edən xeyli hekayə qələmə almışdır.

“Toros canavarı”nda ev sahibinin incitdiyi ailənin üzvləri onsuz da çətin olan həyatı daha da ağırlaşdırdığı üçün polisdən qorxan ailə başçısı Nuri bəyi şikayət etməsi üçün dilə tuturlar.

Əziz Nesin siyasi mövqeyinə görə həmişə polis nəzarətində olmuşdur. Həm bu səbəbdən, həm də dövrünün hüquq-mühafizə sisteminin zəifliyindən, daha doğrusu systemsizliyindən narazı olduğu üçün bir sıra hekayələrini məhz polislərin iş rejimini (“Fil Həmdi necə tutuldu?”, “Vətən borcu”, “Dəlilər qaçdı”, “Çəngəldən çıxış yoxdur” və b.) tənqid etmişdir. “Toros canavarı”nda da polisdən qorxan günahsız vətəndaş obrazını görürük. Haqlı ikən haqsız durumuna düşməkdən qorxan Nuri bəy titrəyətitrəyə qanunun qapısını döyür. Nəticədə isə qorxduğu başına gəlir: axtarışda olan “Toros canavarı” ləqəbli cinayətkar zənn edərək həbs edirlər. Nuri bəyi tanıyan-tanımayan hər kəs, ailəsi belə onun cinayətkar olduğuna inanır, “Toros canavarı Nuri”dən qorxmağa başlayırlar. Yaxınlarının ona olan münasibətinin dəyişməsi Nuri bəyi anlaşılmaz vəziyyətə gətirib çıxardır. Nəticədə isə Nuri Pakürək özü də cinayətkar olduğuna inanır. “Nuri Pakürək canavar olduğuna əməlli-başlı inandı. Zaldakı güzgüyə baxa-baxa özündən qorxurdu. Özü özündən qaçmaq istəyirdi. Canavarlığı ilə mənimsəmişdi ki, güzgünün qabağına keçib əsl canavar kimi nərildədi, qəribə səslər çıxartmağa, divarları çırmaqlamağa, döşəmənin taxtalarını dişləməyə başladı...”¹⁷⁸.

Həqiqi Toros canavarı həbs edildikdən, günahsızlığı aşkara çıxdıqdan sonra belə Nuri bəy canavar olaraq qalır. “Canavarlıq xoşuna çoxmu gəlmişdi, yoxsa həqiqətən canavar idi, orası qaranlıq qaldı”¹⁷⁹. Beləliklə, quzudan qurd doğuldu.

Əziz Nesin “Biz - insanlar” adlı nağıl-hekayəsində də eyni mövzuya toxunmuşdur. Mənəviyyatı korlanmış, insafını itirmiş, bir sözlə, pozulmuş cəmiyyətin insanların qəribə məxluqlar - insan gövdəli, qəribə heyvan başlı canavarlar kimi təsvir edir. Hekayənin baş qəhrəmanı olan “evin kişisi” səhər yuxudan oyananda ailəsini qəribə məxluqlar cildində görür. Qorxusundan küçəyə qaçır və qarşısına çıxan hər kəsi eyni iyrənc vəziyyətdə gördükdə isə qışqıraraq kömək istəyir. “Məxluqlar” isə onu tutub ruhi xəstəxanaya aparırlar, dəli olduğunu düşünürlər. Dəvə ayaqlı, xərçəng gövdəli həkim

177 Aziz Nesinin anıları. Böyle gelmiş böyle gitmez, Yol, Yokuşun başı, yokuş yukarı. İstanbul: Nesin yayınevi, 2017, səh. 73

178 Aziz Nesin. Toros canavarı. İstanbul: Nesin yayınevi, 2014, səh.23

179 Yenə orda: səh.24

ona baxması üçün güzgü göstərdikdə isə özünün daha dəhşətli bir məxluq - eşşək qulaqlı, irinli sifəti olan yaşıl kərtənkələ olduğunu görüb “sağalır” və yenidən hər kəsi normal insan şəklində görür.

“Meymun qadın” hekayəsində isə xarici aktrisalara heyran olub özünü onlara bənzədən bir qadın, nəhayət, insan sifətindən çıxır və onu tutub zooparka meymun adı ilə gətirirlər. “İnsan olun balalarım” adlı satirası əxlaqi-didaktik mövzudadır. Qarışqa, balıq, ördək, it, inək, dəvə, fil kimi heyvanlar balalarına özlərini nümunə göstərərək yaxşı heyvan olmaq üçün böyüklərinin hər etdiyi hərəkəti diqqətlə izləyib onlar kimi yaşamağı öyrənmələrini tapşıırırlar. Həqiqətən də, onlar yaxşı qarışqa, balıq, ördək kimi yetişib ata-analarından tərif eşidib halallıq alırlar. İnsan nəsli də öz övladlarına eyni şeyi nəsihət edir. Nəticədə, valideynləri kimi hərəkət edən insan övladları əsl insanlıqdan uzaqlaşırırlar, atalarından məzəmmət eşidirlər. Ədib gələcək nəslə yaxşı nümunə olmaq üçün böyüklərin əvvəlcə özlərini düzəltməli olduqlarını, öz hərəkətlərinə nəzarət etməyi, mənfi cəhətlərdən uzaqlaşmalı olduqlarını göstərir. İnsanlara ədalətli və vicdanlı olmağı heyvanların timsalında satirik dillə başa saldığı digər bir alleqorik nağıl-hekayə “Cənab öküzlə cənab Əhməd”dir. Əhməd arpa-buğda, saman satışı ilə məşğul olan, imkanlı və bir o qədər də qənaətcil bir tacirdir. Oğluna yeni aldığı ayaqqabısı çürük çıxdığı üçün satıcıya, o da öz növbəsində çarıqçıya, çarıqçı dəri satana, o da fermerə şikayət edir. Fermer isə günahı öküzdə görür ki, keyfiyyətli dərisi yoxdur. Sonda öküzün verdiyi cavab isə yenidən hadisələri Əhmədlə əlaqələndirir. Əhmədin satdığı saman çürük ot, arpa isə içi boş olduğu üçün öküzün sağlam və möhkəm dərisi olmur. Əhməd isə günahı özündə görmür, çünki, ailəsini dolandırmaq üçün başqaları nə edirsə, o da məcbur eyni əməlləri edir. Əziz Nesin bu nağılla demək istəyir ki, bütün çatışmazlıqlar insanlarla bağlıdır, hamı öz işini vicdanla yerinə yetirə, hər şey öz qaydasında olar.

Yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik, vicdanlı insan məsələsini alleqorik nağıllarından əlavə, “Həzrəti İsa ilə iki adam” adlı satirada da görürük. Estetik cərrah insanlara xeyir vermək, yaxşılıq etmək arzusunu Hz. İsayə bildirir. Ancaq bütün insanların insafsız və vicdansız olduğunu düşünür və əksini iddia edən avtomobil təmirçisi ilə bütün sərvəti üstünə mərc gəlir. Özünü quldura soydurur, ağzından qan gələnə, sümükləri sınana kimi döydürür ki, təmirçinin bütün sərvətinə sahib olsun. Kömək etmək istəyən yolçuya əngəl olmaq üçün hətta onu öldürür və özünü mərcin qalibi sayır. Çünki az əvvəl xeyirxah biri olduğunu Hz. İsayə sübut etmək istəyən, cənnət arzulayan cərrah ona kömək əli uzadanı nəfsi ucbatından öldürərək insanların nə qədər qəddar və acgöz olduğunu öz timsalında nümayiş etdirir. Xalq nağılları xalqın arzu etdiyi ədalətli cəmiyyət, xeyrin şər üzərində qələbəsi, ideal həyat şəraiti kimi istəklərin bədii əksidir. Bu cəhətdən, xalq nağılları xoşbəxt sonluqla, ədalətin bərqərar olması ilə bitir. Əziz Nesin isə nağıl-hekayələrində nağıl janrının düşündürücülük funksiyasını əsas tutaraq tənqid hədəfi kimi seçdiyi qəhrəmanlarını satirik gülüş hədəfinə çevirərək ifşa edir, komik vəziyyətə düşdüklerini təsvir edir. Sonda qalib gələn də şəri təmsil edən qüvvələr, mənfilik, əxlaqsızlıq və yalan olur. Satirik ustad nağıl motivlərindən istifadə etməklə, yaxud da nağıllardan təsirlənərək qələmə aldığı böyüklər üçün nağıllarında da təkcə türklərin deyil, bütöv bəşəriyyətin yaşamındakı naqislikləri, insan xislətinin qüsurlarını tənqid obyektinə çevirmişdir.